

نقش علی اکبر دهخدا

در ادبیات سیاسی مشروطیت

پرستو یمنی - عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین - پیشوا

مقدمه

بررسی تاریخ صد و پنجاه ساله‌ی اخیر شعر فارسی، این نکته را به اثبات می‌رساند که شعر اغلب شعرا در این دوره انعکاس مبارزات سیاسی - اجتماعی ملت‌ست که به دنبال تحمل سال‌ها ظلم و جور از سوی شاهان مستبد و خودکامه‌ی قاجار، قرار خویش از کف داده و با مشاهده‌ی دموکراسی غربی از یک سو و واپس ماندگی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی از سوی دیگر، به قیامی گسترده دست زده‌اند، تا بدان‌جا که سرانجام، مجلس یکم در ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ ه.ق. با حضور مظفردالدین شاه قاجار در محل کاخ گلستان گشایش یافت و در آخرین روزهای حیات شاه در ۱۴ ذی‌قعدة‌ی سال ۱۳۲۴ ه.ق.، پنجاه و یک اصل قانون اساسی به امضای وی رسید.

در این مقاله، نویسنده کوشیده است تا به بررسی نقش سیاسی علی اکبر دهخدا به‌عنوان یکی از شاعران و نویسندگان برجسته‌ی ادبی ایران در جریان انقلاب مشروطه بپردازد. در این راستا، نگارنده در ضمن بررسی مختصر از جریان‌های سیاسی - اجتماعی در این عصر، به مروری کوتاه از زندگی دهخدا و سپس به بحث و نقد آثار ادبی (نظم و نثر) وی در جریان انقلاب مشروطه و تأثیر آن در بیداری مردم پرداخته است.

چگونگی شکل‌گیری انقلاب مشروطه

در سرزمین ما ایران، از اوایل قرن سیزدهم، بر اثر نفوذ سیاسی غرب و تمدن و فرهنگ آن و نیز به جهت وجود برخی عوامل داخلی، هم‌چون مشاهده‌ی ظلم حکام و شرارت عوانان و خروج منابع ثروت ملی به‌وسیله‌ی دولت و نیز مشاهده‌ی فقر و جهل و واپس ماندگی فرهنگی ملت ایران از سوی دیگر، قشر جوان و تحصیل کرده‌ی ایرانی به توفانی از عصیان و سرکشی مبدل گشت و در نهایت، جهت مبارزه با سلطه‌ی خودکامان دست به کار شده و با به‌کاربردن حربیه‌ی به‌نام فکر و کلام، به انتشار روزنامه‌ها و کتاب‌های بسیار در جهت بیداری مردم پرداختند، تا بدان‌جا که سرانجام در چهاردهم ذی‌قعدة‌ی سال ۱۳۲۴ ه.ق. فرمان مشروطیت به امضای مظفردالدین شاه رسید و مجلس به‌عنوان خانه‌ی ملت برپا شد و در نتیجه‌ی این نهضت، امتیازات نامحدود و آزادی مطلق شاه محدود گشت و بخش بزرگی از آن اختیارات تحت عنوان وظایف مجلس به مجلس (خانه‌ی ملت) واگذار گردید.^۱

لیکن از آن‌جایی که این امر تنها مربوط به سازمان داخلی کشور بود و کشورهای بزرگ استعمار خود را ارباب کشورهای کوچک‌تر می‌دانستند و می‌دانند، دل‌بستن به قانون اساسی، آن هم در کشوری هم‌چون ایران که سال‌ها به شهادت مستندات تاریخی

پایمال حوادث و زد و بندهای زورمداران بود، امر یاوه‌یی به‌نظر می‌رسید. لذا، در نتیجه‌ی این عوامل، مجلس وضعیتی یافت که قبلاً در دربار قاجار بدان دچار گشته بود، یعنی تسلیم خواسته‌های دولت‌های روس و انگلیس گردید. تا بدان‌جا که محمدعلی شاه (فرزند مظفردالدین شاه) که از محدودیت اختیارات خویش ناراضی بود و نمی‌توانست هم‌چون نیاکان خویش تام‌الاختیار بوده و کام دل از روزگار خود بگیرد و ده ببخشد و امتیاز بدهد و مندرجات روزنامه‌ها را لبریز از اخبار شکار پلنگ قبیله‌ی علم و سرفه‌فرمودن شاه با قدرت و قوی شوکت و... کند، سرانجام توانست با مساعدت معنوی دولت تزاری روسیه و سکوت دولت بریتانیا (دو معارض خارجی مشروطیت) به فرماندهی لیاخوف روسی - رییس گارد - مجلس را که زمانی خود به‌ناچار در نگهداری بنیاد آن سوگند خورده بود، به توپ ببندد و بنیان‌گذاران مشروطه را دستگیر و تبعید کند.^۲

تأثیر ادبیات در پیروزی و پیشبرد اهداف مشروطیت

به شهادت تاریخ ادبیات این مرز و بوم، تجدد در شعر و نثر پارسی براساس پشتوانه‌های اجتماعی ایجاد شده و تحولات ادبی با تحولات اجتماعی توأم می‌باشد. بنابراین چنین می‌توان نتیجه گرفت که در روزگار مشروطه‌خواهی و تجدد، شعر و ادب پارسی که خود روزگاری دراز در خدمت دستگاه‌های دولتی بوده و اغلب برای بیان دروغ‌ها و اغراق‌های شاعرانه به‌کار گرفته می‌شده و یا تجملی و تفتنی بود، به شعر مردمی مبدل گشت و «درونی‌ترین مایه‌ی اصلی آن تا حد زیادی ناشی از آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن مغرب‌زمین بوده، عبارت بوده است از: آزادی، قانون، وطن، تعلیم و تربیت نوین، توجه به علوم و فنون جدید، عدم توجه به عرفان و مفاهیم متافیزیکی و دفاع و حمایت از قشر کارگر و زحمت‌کش گردید.»^۳

شاعران، در این دوره، بویژه نسل جوان، به صف آزادی‌خواهان پیوسته و شعر در دست این گروه به‌تدریج به‌صورت حربه در آمد و از لوازم انقلاب مشروطه گشته و پاسخگوی نیازها و خواسته‌های انقلابیون شد،^۴ لذا روشنفکر صاحب قلم این دوره، با آنچه بوی ارتجاع و کهنگی می‌دهد، سخت به مبارزه برخاسته و علی‌رغم این‌که ایران پس از خلع محمدعلی شاه براساس مستندات تاریخی^۵ با مشکلات بسیار مواجه شد و روس‌ها از یک‌جانب و انگلیس‌ها از جانبی دیگر برای خود از این خوان یغما حقی قائل شدند، شاعر، دوش به دوش مردم این جریانات را دنبال کرد و شعر را به‌صورت حربیه‌ی درآورده، وظیفه‌ی خویش را دفاع از مردم وطن دانست. در

به دنبال فتح تهران توسط مجاهدان و خلع محمدعلی شاه، از جانب مردم تهران و کرمان به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب و به تمنای آزادگان و سران مشروطیت به ایران آمد و به مجلس شورای ملی راه یافت.

نتیجه هدف شاعر در این دوره، تهییج عواطف مردم گشت و خوانندگان واقعی شعر، مردم اقشار مختلف شدند. بر این اساس، شاعرانی مثل اشرف‌الدین (نسیم شمال)، دهخدا، ملک‌الشعراى بهار، عشقی همدانی و... شعر خود را وقف نیازهای اجتماعی آن روزگار کرده و از وطن می‌گفتند. در نتیجه‌ی توجه طبقات مختلف مردم به شعر، شاعر زبان پرتکلف ادیبانه‌ی موروثی خویش را رها کرده و به زبان مردم شعر می‌گوید و نیز «شعر فارسی بر اثر وجود مسائل حاد سیاسی و اجتماعی آن روزگار (که با استقرار مشروطه ارتباط داشت)، به قول حمید زرین‌کوب تغییر یافته و حتا در قالب و شکل نیز رنگ تازه‌یی به خود می‌گیرد.» (که البته شرح این تغییرات را در اشعار دهخدا به‌عنوان نمونه‌یی از آثار این دوره در بخش‌های دیگر این مقاله خواهیم شمرد.) در این میان، استاد مرحوم علی‌اکبر دهخدا، به‌عنوان یک شخصیت برجسته‌ی ادبی، فرهنگی، در کنار دیگر روشنفکران آن روزگار، نقش به‌سزایی در پیشبرد اهداف انقلاب مشروطه داشت. در این راستا، نگارنده در جهت معرفی کردن شیوه‌های انقلابی و آثار ارزشمند این استاد ادیب و فرزانه، مروری مختصر به شرح احوال آن بزرگ‌مرد می‌کند.

مختصری در شرح احوال علی‌اکبر دهخدا^۱

در آخرین سال‌های سیزدهم قمری، مردی به‌نام خان‌بابا به همراه خانواده‌ی خویش از قزوین رهسپار تهران شده و در پایتخت ناصرالدین‌شاه ماندگار می‌شود. وی در حدود سال ۱۲۹۷ هـ.ق. (۱۲۵۶ خورشیدی) دارای پسری به‌نام علی‌اکبر می‌شود. علی‌اکبر پس از آموختن و نوشتن، به‌دست استادان علوم دینی سپرده شده و دانشمندی به‌نام شیخ غلام‌حسین بروجردی مربی او می‌شود. هنگامی که مدرسه‌ی سیاسی در تهران دایر گردید، دهخدا شاگرد آن مکتب شد و در آن‌جا به مکتب درس محمدحسین فروغی راه یافت و از محضر وی بهره‌ها جست و چنان درخششی کرد که ذکاءالملک برای رعایت برتری او بر اقرانش، گاه‌گاه وظیفه‌ی تدریس را به وی می‌سپرد. تا این‌که در زمان مظفرالدین‌شاه قاجار، یک تن از مردان سیاسی آن روزگار - معاون‌الدوله غفاری - سفیر دولت ایران در کشورهای جزیره‌ی بالکان می‌شود و دهخدا را با خود به اروپا می‌برد. دهخدا در این سفر در کنار کارهای اداری، به آموختن دانش‌های تازه و یادگیری زبان فرانسه پرداخت تا این‌که سرانجام در سال ۱۳۲۵ هـ.ق. به ایران بازگشت و با جهانگیرخان شیرازی و قاسم‌خان تبریزی که گردانندگان اصلی روزنامه‌ی هفتگی صور اسرافیل بودند، آشنا شد و به خواهش آن دو، سردبیر روزنامه‌ی صور اسرافیل گردید^۲ و با چشمانی باز و قلبی تنیده در جبهه‌ی آزادی‌خواهان حضور یافت و روزنامه‌نویسی را با نوشتن مقالات «چرند و پرند» در روزنامه‌ی صور اسرافیل آغاز کرد.

پس از به توپ بستن مجلس و قتل میرزا جهانگیرخان شیرازی و... وی به همراهی علامه قزوینی به پاریس و سپس به سویس رفت و در ایوردن سویس، سه شماره از مجله‌ی صور اسرافیل را منتشر کرد و سپس در استامبول با همیاری گروهی از ایرانیان مقیم ترکیه، روزنامه‌ی سروش را به زبان فارسی منتشر ساخت و سپس

پس از جنگ جهانی اول، وی که به همراه گروهی از ایرانیان در میان ایل بختیاری پناه بسته بود، به تهران بازگشت و از کارهای سیاسی کناره گرفت و به کارهای علمی و ادبی پرداخت. مدتی نیز ریاست دفتر آموزش و پرورش و ریاست مدرسه‌ی علوم سیاسی و سپس ریاست مدرسه‌ی حقوق و علوم سیاسی تهران را پذیرفت. با آغاز دولت ملی دکتر مصدق در سال ۱۳۳۰ هـ.ق، دهخدا مجدداً به صحنه‌ی مبارزات سیاسی کشیده شد و در دفاع از مصدق مقاله نوشت. تا این‌که سرانجام پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ که در جست‌وجوی دکتر حسین فاطمی به خانه‌اش ریخته بودند، به جهت ستایش از مقام دکتر مصدق، نان‌بخور و نمیرش را نیز قطع کرده و به محاکمه‌اش کشیدند و وی را مورد شکنجه و آزار قرار دادند، به حدی که به حال اغما افتاد و به قول آقای درودیان: «در یک کلمه با کودتای ۲۸ مرداد، دهخدا دق مرگ شد.» وی بعدازظهر روز دوشنبه ۱۸ اسفندماه ۱۳۳۴ خورشیدی، دار فانی را وداع کرد و در بامداد چهارشنبه جنازه‌ی وی در شهر ری در ابن‌بابویه در مقبره‌ی خانوادگی وی به خاک سپرده شد. بدین سان مردی از میان ما رفت که شاید سالیانی دراز در جامعه‌ی علمی ایران جایش خالی مانده است.

ترجمه، تحقیق و تصحیح آثار گذشتگان و نوشته‌های ابتکاری شامل: ۱- ترجمه‌ی عظمت و انحطاط روم، نوشته‌ی موتسکیو؛ ۲- ترجمه‌ی کتاب روح القوانین، نوشته‌ی موتسکیو؛ ۳- امثال و حکم؛ ۴- لغت‌نامه‌ی دهخدا؛ ۵- فرهنگ فرانسه به فارسی و مجموعه‌اشعار دهخدا به جمع‌آوری دکتر محمد معین.^{۱۱}

بررسی آثار انقلابی دهخدا

مقالات «چرند و پرند» که در روزنامه‌ی صور اسرافیل درج شده بود، این روزنامه از روزنامه‌های مهم صدر مشروطیت بود که در جهت بیداری مردم و مبارزه علیه دشمنان نهضت مشروطیت نقشی بسیار سازنده و مفید داشت و به شهادت کتب تاریخی معتبر^{۱۲} اهمیت این روزنامه بیش‌تر به واسطه‌ی مقاله‌های کوتاه «چرند و پرند» دهخدا بود که به امضای دخو، خرمگس، سگ حسن دله، غلام گدا، دخو علی شاه، روزنومه‌چی، خادم‌الفقراء، دخو علی و نخود هر آش به‌چاپ می‌رسید. دهخدا با نوشتن «چرند و پرند»، اولین پایه‌گذار ساده‌نویسی در ایران شد که این شیوه برپایه‌ی مستندات تاریخی معتبر، بعدها توسط جمال‌زاده در اثر معروف یکی بود، یکی نبود و نیز شادروان صادق هدایت به کمال رسید.

این اثر، آیینی تمام‌نمای اجتماعی آن روزگار است و «خواننده با خواندن آن باور می‌کند که تاریخ راستین هر ملت، ادبیات اوست.»^{۱۳}

محتویات چرند و پرند

دهخدا در چرند و پرند با هوشیاری و صداقتی شگفت‌انگیز با سلاح طنز و تمسخر به جنگ مفاسد و نابسامانی‌های اجتماع روزگار خویش رفته و از غارت و چپاول خان‌ها و فئودال‌ها، از شوربختی کشاورزان ایرانی، به آتش کشیده‌شدن کشتزارها و روستاها و نیز ویران‌شدن قنات‌ها و کاربازها به‌وسیله‌ی یاغیان، به اسارت رفتن دختران عشایر، گرسنگی، فقر، بی‌سوادی، بی‌بهداشتی و بی‌فرهنگی عمومی، ریا و دورویی روحانی‌نمایان، وطن‌فروشی و بیگانه‌پرستی برخی از رجال دولت، عدم امنیت اجتماعی، نادانی و اسارت زن ایرانی، رشوه‌خواری، جهل و تعصب، نفوذ و مداخله‌گری بیگانگان در امور کشور، جهل زمامداران وقت، اوضاع دنیا و... انتقاد می‌کند.

چرند و پرند مجموعه‌ی بی‌ست واقع‌گرا که با آزادی، زندگی، راستی، زبان و فرهنگ مردم پیوندی عمیق و استوار دارد و سلاحی‌ست مؤثر، در دستان قدرتمند و توانای دهخدا که از روی اعتقاد با استبداد عصر خود می‌جنگد، عصر و دوره‌ی که به باور دهخدا، آدم «تا یک فراش قرمزپوش می‌بیند، دلش می‌تپد.»^{۱۴}

اینک در جهت اثبات دعاوی خویش (در بررسی موضوعات مندرج در چرند و پرند) به ذکر نمونه‌ی از متن چرند و پرند به نقل از مجله‌ی صور اسرافیل می‌پردازم:

«... در تمام این دنیا مواد این (کنترات) طبیعی را روی پارچه سفال، یک قطعه سنگ و... تدوین کرده‌اند و اسمش را حقوق آدم

گذاشته‌اند، در عربستان، بین‌النهرین، شام و... همین اختیارات و تکالیف مبعوث شده و احکام الهی نامیده شده است. آهوی صحرا از جلوی تیر می‌گریزد، خروس از ماده‌ی خود دفاع می‌کند، کبوتر و کلاغ به جفت خود قناعت می‌کنند... زیرا که به واسطه‌ی یک الهام غیبی حقوق خود را حس کرده‌اند، اما در ایران یک برزگر حاصل یک سال زحمت خود را حق ثابت ارباب می‌داند، یک ادیب چاپلوس برای اظهار خلوص، دعوی خدایی ممدوح می‌کند و... به چه جهت، برای این که به واسطه‌ی مداومت بر اضداد، ممکن است یک امر طبیعی، غیرطبیعی نماید.»^{۱۵}

ویژگی نثر دهخدا در این اثر

نثر «چرند و پرند»، ساده، صمیمی، نرم، آشنا، پرخون و پرتحرک است. دهخدا در این اثر از آن‌جا که مخاطبانش عامه‌ی مردم هستند، به زبان آنان سخن می‌گوید. از اصطلاحات و ترکیبات و متلک‌ها و دشنام‌ها و کنایات و... مردم الهام می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین ویژگی نثردهخدا آن است که وی کلمات و اصطلاحاتی را که تا قبل از او راهی به قلمرو نثر فارسی نداشتند، به عالم ادبیات وارد کرد، لذا باید «وی را در شمار پیشگامان فرهنگ مردم - Folk Lore دانست.»^{۱۶}

نثر دهخدا به‌طور کلی به دو شیوه‌ی متفاوت است:

۱- نوشته‌های سیاسی و اجتماعی که در آن‌ها دهخدا با مردم به زبان آنان سخن می‌گوید و به مثل‌ها و مثل‌های آنان اشاره می‌کند.

۲- نوشته‌های علمی و ادبی او در لغت‌نامه که زبان دهخدا در آن آثار به زبان نویسندگان سبک خراسانی نزدیک می‌شود و با همه‌ی سادگی برای خواننده‌ی «چرند و پرند» آشنا نمی‌باشد.^{۱۷}

در آثار انقلابی دهخدا (چنان‌که شرح خواهم داد)، هجو و طنز و لطیفه‌های انتقادی بسیار است. با این شرح که نثر طنزآمیز روزگار مشروطه در نزد بزرگ‌مردان روشنفکری چون دهخدا در خدمت مبارزات سیاسی‌ست و هدف از طرح آن، شوخی ساده و سرگرمی نیست و اصولاً به‌کاربردن طنز و هجو در آثار این دوره، یکی از ویژگی‌های سبکی نظم و نثر این دوره چنان‌که خواهیم دید، می‌باشد.

بررسی اشعار انقلابی و گاه طنزآمیز دهخدا

پیش از پرداختن به این بخش، باید متذکر شوم که مرحوم دکتر محمد معین، اشعار دهخدا را به سه بخش تقسیم کرده است:

۱- اشعاری که به سبک متقدمان سروده شده و به باور دکتر معین برخی از آنان به قدری استوارند که تشخیص آنان از اشعار شعرای متقدم دشوار می‌نماید (هرچند صاحب کتاب از صبا تا نیما چنین اعتقادی ندارد و نگارنده در ضمن بررسی اشعار این مرد بزرگ، نظر آرزین‌پور در کتاب از صبا تا نیما را ارجح می‌داند.)

۲- اشعاری که در آن تجدد ادبی به‌کار رفته و در این راستا به باور دکتر معین مسمط «ای مرغ سحر» دهخدا در شمار نخستین نمونه‌ی شعر نو محسوب می‌گردد.

۳- اشعار فکاهی که عمدتاً عامیانه است.^{۱۸}

مروری بر اشعار انقلابی و طنزآمیز دهخدا

خاک به سرم، بچه به هوش آمده / بخواب ننه، یک سر دو گوش آمده / گریه نکن لولو می‌یاد می‌خوره / گریه می‌آد بزیزی رو می‌بره / ایه، ایه، ننه چته؟ - گشنمه / بترکی این همه خوردی کمه؟! / از تشنگی ننه دارم جون می‌دم / گریه نکن فردا بهت نون می‌دم / ای وای ننه جونم داره درمی‌ره / گریه نکن دیزی داره سر می‌ره / خخخخ... جونم چت شد! - هاق‌هاق / رنگش چرا، خاک به سرم، زرد شده / وای بچم رفت ز کف، رود، رود! / مانده به من آه و اسف، رود، رود.^{۱۸}

در این شعر، دهخدا وضع استبداد انتقادشده را به «مادر نادان» و ملت را به «بچه‌ی بیماری» مانند کرده که در میان بازوان مادر از گرسنگی جان می‌سپارد. یکی از مهمترین ویژگی این شعر سادگی بیان و اندیشه و طنز ظریفی است که الحق سزاوار قلم استوار دهخدا در خلق آثار انقلابی می‌باشد.

شعر دیگری از دهخدا در قالب مسمط سروده شده که مشابهت با اشعار صابر ترک زبان در مجله‌ی ملا نصرالدین دارد.

مردود خدا، رانده‌ی هر بنده آقبلائی / از دلقک معروف نماینده آقبلائی / با شوخی و با مسخره و خنده آقبلائی / نژ مرده گذشتی و نه از زنده، آقبلائی / هستی تو چه یک‌پهلوی و یک‌دنده آقبلائی.^{۱۹}

در این قطعه شعر، «آقبلائی» شخصیت مخاطب شاعر، به عقیده‌ی بعضی خود دهخدا و به نظر عده‌ی دیگر، محمدعلی میرزا پادشاه مخلوع ایران می‌باشد که در آن ایام سلطان ایران زمین بوده است (که به عقیده‌ی نگارنده، نظر گروه دوم صحیح است). لغت «آقبلائی»، مختصر لفظ عامیانه‌ی «کربلائی» است که در عین حال ریشخندآمیز به نظر می‌رسد.^{۲۰}

و نیز در غزل گونه‌ی: ای مردم آزاده! کجایید کجایید / آزادگی افسرد، بیایید، بیایید. در قصه و تاریخ جو آزاده بخوانید / مقصود از آزاده، شماست! شماست! / بسیار مفاخر پدرانان را و شما راست / کوشید که یک لخت بر آن‌ها بفرایید! / این روپه‌کان تا طمع از ملک ببرند / یک‌بار دگر پنجه‌ی شیر می‌بنمایید.^{۲۱}

در این اثر، دهخدا مردم وطن را به مبارزه علیه وطن‌فروشان و بی‌وطنانی می‌خواند که مفاخر پدران و اسلاف خویش را به باد فراموشی سپرده و ایرانی بودن خود را فراموش کرده‌اند. این غزل بر وزن و قافیه‌ی اثر معروف مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (ای قوم به حج رفته، کجایید! کجایید) سروده شده است.

در شعر «مشتی اسمال» که در روزنامه‌ی تنبیه در ۱۳۳۳ ه.ق. برای اولین بار و سپس در سال ۱۳۳۵ ه.ق. در هفته‌نامه‌ی جنگل برای بار دوم به چاپ رسیده است، می‌خوانیم:

مشتی اسمال! به علی، کار و بار زار شده / تو بمیری یا طوق ما بچه بازار شده / هر کسی واسه خودش یکه میان‌دار شده / علی زهتاب در این ملک یا طوق‌دار شده / مشتی اسمال! نمی‌دونی چه کشیدیم به حق / چقد واسه‌ی مشروطه دویدم به حق.

در این شعر نیز همچون اشعار دیگر انقلابی وی، از هرج و مرج و تلاش خویش و یاران انقلابی‌اش در جهت نیل به مشروطیت یاد

می‌کند. سبک این اثر بسیار ساده و خودمانی است و دهخدا در سرایش این منظومه از اصطلاحات مردم کوچه و بازار بهره‌ها جسته است.

در غزل «تمی‌خواهم»، شاعر هرچند مطلع را با آرزوی وصال دلدار آغاز می‌کند، اما از بیت پنجم به بعد سخن را به مسائل سیاسی و اجتماعی کشانده و وحشت و نفرت خود را از جنگ و جنگ‌افروزان به زیبایی به تصویر می‌کشد:

به جز دیدار آن یار پری‌پیکر نمی‌خواهم / هوای غیر عشق روی او در سر نمی‌خواهم.

اما در بیت پنجم به بعد می‌خوانیم:

تر و خشک جهان اندر حریق آژ تو سوزد / جهان را سوخته زین سان ز خشک و تر نمی‌خواهم / حدیث توپ و تانک و رزم ناو و بمب یکسو نه! / که خود را با سران چهل، من همسر نمی‌خواهم / دوام شوکت این و مزید مکنت آن را / جهانی غرق خاک و خون به بحر و بر نمی‌خواهم / ز خون نوجوانان و ز خوناب دل پیران / خسان را نقل بر خوان، باده در ساغر نمی‌خواهم.^{۲۲}

نیز دهخدا در زمینه‌ی وطن‌پرستی در شعری به زیبایی از وطن‌داری ماکیان یاد کرده و می‌گوید:

هنوزم ز خردی به خاطر در است / که در لانه‌ی ماکیان برده دست / به منقارم آن سان به سختی گزید / که اشکم چو خون از رگ آن دم جهید / پدر خنده بر گریه‌ام زد که: «هان!» / وطن‌داری آموز از ماکیان.^{۲۳}

و نیز از دهخدا شعری در رثای رفیق شفیق - میرزا جهانگیرخان شهید - سروده شد که به تقلید از سبک صابر در مجله‌ی ملا نصرالدین و در وزن و ترکیب و مضمونی مشابه به آن می‌باشد. (وقت که گلوب بهار، بکسر آشیاده عیان اولور تغییر)، این شعر به گفته‌ی آرین‌پور در کتاب از صبا تا نیما، نخستین شعر پارسی‌ست که آثار مشخصی از اشعار شاعران اروپایی را دارد و از لحاظ سمبولیسم عمیق و لحن استوار خود شایان توجه است. در زمینه‌ی انگیزه‌های سرایش این منظومه چنین گفته‌اند: «دهخدا شبی مرحوم جهانگیر را به خواب می‌بیند - در جامه‌ی سپید - که به او می‌گوید: «چرا نگفتی که او جوان افتاد؟» و دهخدا بلافاصله از خواب برخاسته و می‌سراید که:^{۲۴}

ای مرغ سحر، چو این شب تار / بگذاشت ز سر سیاهکاری / وز نغمه‌ی روح‌بخش اسحار / رفت از سر خفتگان خماری / بگشود گره ز زلف زر تار / محبوبه‌ی نیلگون عماری / یاد آر ز شمع مرده یاد آرا

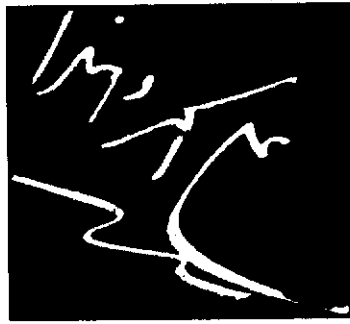
این اثر در سومین و آخرین شماره‌ی دوره‌ی صور اسرافیل در تاریخ ۱۵ صفر ۱۳۲۷ ه.ق. مکتوب شده است.

نیز در شعر:

بزرگان جملگی مست غرورند / خداوندا کسی در فکر ما نیست / ز انصاف و مروت سخت دورند / خداوندا کسی در فکر ما نیست / رعیت بی‌سواد و گنگ و گورند / خداوندا کسی در فکر ما نیست.^{۲۵}

شاعر در این قطعه شعر از حادثه‌ی یاد می‌کند که در قوچان از ایالت خراسان در سر حد روسیه و ایران اتفاق افتاد و در طی آن

تکمیل همایون، ناصر، «دهخدا و نهضت ملی»، ماهنامه‌ی حافظ، ش ۱۲ (اسفند ۸۳)، صص ۲۰-۱۶.
حقیقت، عبدالرفیع، فرهنگ شاعران زبان فارسی از آغاز تا امروز، شرکت مؤلفان و مترجمان، چاپ اول، تهران، اسفند ۱۳۶۸.
درویدیان، ولی‌الله، دهخدا‌ی شاعر، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
ذاکرحسین، عبدالکریم، مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، انتشارات دانشگاه تهران، آبان ۱۳۶۸.
زرین کوب، دکتر حمید، مجموعه مقالات (با مقدمه‌ی دکتر عبدالحسین زرین کوب)، انتشارات معین و علمی، چاپ اول، تهران ۱۳۶۷.

شفیعی کلکنی، دکتر محمدرضا، ادوار شعر فارسی، انتشارات توس، تهران ۱۳۵۹.
مجله‌ی صور اسرافیل، دوره‌ی کامل.
محمدتقی (ملک‌الشمرا‌ی بهار)، سبک‌شناسی، جلد ۳، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۷۰.
معین، دکتر محمد، دیوان دهخدا، کتابفروشی زور، چاپ اول، آبان ۱۳۳۴.
میرعابدینی، حسن، صد سال داستان نویسی ایران، جلد ۱ و ۲، نشر چشمه، تهران ۱۳۸۰.
یاحقی، دکتر محمدجعفر، جویبار لحظه‌ها، ادبیات معاصر فارسی، نظم و نثر انتشارات جامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۱.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- تاریخ حقوق ایران، صص ۴۶۳-۵۲۸؛ مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، ص ۶۰ و نیز جهت اطلاع بیشتر ر. ک. کتاب تاریخ ادبیات ایران، پروفیسور ادوارد براون.
- ۲- مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، صص ۷۱ و ۷۲.
- ۳- مجموعه مقالات، ص ۱۵۶، هرچند که در این دوره کسانی بودند که به جهانی به شیوه‌ی پیشین عمل می‌کردند. ر. ک. ادبیات معاصر ایران، صص ۱۷-۲۶.
- ۴- جویبار لحظه‌ها، (چون سبوی تشنه)، ص ۱۵.
- ۵- مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، ص ۱۷۲.
- ۶- مجموعه مقالات، ص ۱۵۸.
- ۷- دهخدا به معنی «بزرگ ده» و به قولی «کدخدا» که در لهجه‌های قدیم قزوین این واژه به صورت «ده خدا» به کار رفته و با گذشت زمان به واژه‌ی «دخو» تبدیل شد.
- ۸- بررسی ادبیات امروز، ص ۶۵.
- ۹- جهت اطلاع بیشتر ر. ک. دهخدا‌ی شاعر و نیز فرهنگ شاعران فارسی از آغاز تا امروز.
- ۱۰- بررسی ادبیات امروز، ص ۷۰ و نیز فرهنگ شاعران فارسی از آغاز تا امروز، نیز ر. ک. از صبا تا نیما.
- ۱۱- از صبا تا نیما و نیز ر. ک. دهخدا‌ی شاعر، صص ۱۶ و ۱۷.
- ۱۲- ماحصل بررسی دوره‌ی کامل مجله‌ی صور اسرافیل.
- ۱۳- دهخدا‌ی شاعر، صص ۱۸ و ۱۹.
- ۱۴- نقل از دوره‌ی کامل مجله‌ی صور اسرافیل، شماره‌ی ۲، ص ۲.
- ۱۵- سبک‌شناسی بهار، صص ۴۰۲ و ۴۰۳ و نیز ر. ک. صدسال داستان نویسی در ایران، صص ۱۸ و ۱۹.
- ۱۶- بررسی ادبیات امروز، ص ۷۰.
- ۱۷- همان، ص ۳۶ و نیز ر. ک. مقدمه‌ی دیوان دهخدا از دکتر محمد معین.
- ۱۸- از صبا تا نیما، ج ۲، ص ۹۳.
- ۱۹- همان، ص ۹۴ و نیز ر. ک. دیوان دهخدا، ص ۸۳.
- ۲۰- تاریخ مطبوعات ایران، ص ۱۱۸.
- ۲۱- مجموعه اشعار دهخدا، ص ۹۷.
- ۲۲- دیوان اشعار دهخدا، ص ۶۹.
- ۲۳- همان.
- ۲۴- از صبا تا نیما، صص ۹۵ و ۹۶ و نیز ر. ک. دیوان اشعار دهخدا.
- ۲۵- تاریخ مطبوعات ایران، ج ۱، ص ۱۱۴.
- ۲۶- تاریخ مطبوعات ایران، ج ۱، ص ۱۴۰.

عده‌ی از سکنه‌ی محل و تعداد زیادی از دختران جوان توسط ترکمانان تبعه‌ی روسیه تزاری ربوده شدند که از قرار معلوم این اقدام با موافقت ضمنی «أصف‌الدوله» حاکم بروجرد انجام گرفته بود.

و اما آخرین شعر مورد بررسی؛

به عرش می‌رسد امروز الامان دخو / بسوخت از غم مشروطه
استخوان دخو / درین ولایت قزوین، ز ظلم استبداد / ز یاد رفت به
یکبار خانمان دخو / نهاده پای به مجلس سفیر استبداد / وزیده باد
خزانی به بوستان دخو / خدا نکرده اگر پارلمان خلل یابد / ز نند اهل
غرض شعله‌ها به جان دخو / فکند آتش ظلم و عناد و استبداد /
امام جمعه‌ی قزوین به دودمان دخو / ز ظلم و کینه‌ی این مستبد
میش نما / به سنگ کرده اثر، ناله و فغان دخو.^{۲۶}

این شعر شیوا و شیرین که در مجموعه اشعار دهخدا (از دکتر معین) نیامده است و در کتاب تاریخ مطبوعات پروفیسور براون نقل شده، شعری ست انقلابی که در آن دهخدا از اندوه بنی‌شمار خود از استبداد و ظلم حاکمان و زورمداران به اصطلاح راهبر جامعه، با زبانی بسیار شیوا و صمیمی بازگو می‌کند.

نتیجه

علی‌اکبر دهخدا به عنوان شاعری آزاد، نویسنده‌ی مجاهد روشنفکر، استاد دانشگاه، زبان‌شناس و محقق، مترجم و در سیاست و ادب، انسانی چندبعدی و عمیق و متواضع بود. وی آثاری خلق کرد که همگی در نوع خود در خور توجه و صاحب اهمیت می‌باشند بویژه آثاری که در متن انقلاب مشروطیت در جهت بیداری و هوشیاری و حرکت اقشار مختلف جامعه در جهت مبارزه علیه استبداد و... سروده و گفته است. یادش گرامی باد. ■

فهرست منابع و مآخذ

- ادوارد براون، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره‌ی مشروطیت، ترجمه‌ی ناشر کانون معرفت، تهران.
آرین پور، یحیی، از صبا تا نیما، انتشارات زوار، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۶.
استعلامی، دکتر محمد، بررسی ادبیات امروز، انتشارات زر، چاپ اول، تهران، آذر ۱۳۵۰.
امین، پروفیسور سیدحسن، تاریخ حقوق ایران، تهران، دایره‌المعارف ایران‌شناسی، ۱۳۸۳.
امین، پروفیسور سیدحسن، ادبیات معاصر ایران، تهران، دایره‌المعارف ایران‌شناسی، ۱۳۸۴.